

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ АРҚА ДИАЛЕКТИНДЕ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН АҰҚАТ АТАМАЛАРЫНЫҢ ҚУРЫЛЫСЫ БОЙЫНША ТҮРЛЕРІ

Б.Р.Қурбанбаева – филология ғиымының кандидаты

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сүзлар: диалект, шева, диалектизм, аффикс, содда сүзлар, құшма сүзлар, компонент.

Ключевые слова: диалект, говор, диалектизм, аффикс, простые слова, составные слова, компонент.

Key words: dialect, accent, dialecticism, affix, simple words, compound words, component.

Диалектлик сөзлер – бул тек улыўма халықлық сөйлеў тилине емес, ал диалектлерге тийисли бирлик. Бундай бирликлер, әдетте, диалектте қолланылып, әдебий тилде ушыраспайды. Биз бул мақаламызда қарақалпақ тилинің арқа диалектинде аўқат атамаларының диалектлик өзгешеликлер менен қолланылыўы ҳақында сөз етип, оларға қурылысы бойынша таллаў жасадық.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде сөзлер аффиксация, сөз қосылыў, сөз қосылыў хәм аффиксация, лексика-семантикалық, лексика-синтаксислик усылар арқалы жасалады [1].

Қарақалпақ тилинің арқа диалектинде аўқат атамалары аффиксация хәм сөз қосылыў усылы менен өнимли жасалады. Аўқат атамалары феийл сөзлерден атлық жасаўшы аффикслер арқалы жасалады.

-ма/-ме, -па/-пе аффикси: *орама* (нарын, Бозатаў), *шажлама* (шаж гүртик, Шоманай), *парлама* (нарын, Бозатаў, Қараөзек, Қанлыкөл), *қыйма* (нарын, Хожели, Нөкис район, Нөкис тин айырым жерлеринде), *қатлама* (орама, Қанлыкөл), *шыйырма* (орама, Нөкис район), *үпме* (нарын, Бозатаў, Кегейли, Халқабат, Шоманай), *үпме* (шәўле, Шымбай, Шоманай, Нөкис район), *зығытпа* (жүўери гүртик, Шымбай, Кегейли), *бөртпе* (жүўериден исленген палаў, Мойнак), *бөртпе* (сөкти суўға жибитип, ишине май, күмшекер салып исленген аўқат түри, Нөкис). Мысалы: Шоманайдың бас тамағы *шажлама*. Кешке *парлама* писире ғой.

Арқа диалектте аўқат атамалары қурылысы бойынша дара хәм қоспа сөз түринде ушырасады.

Дара сөз түринде: *қарма* (шәўле, Шымбай, Тахиятас), *ший* (капуста хәм хәр қыйлы өсимлик жапырақларынан исленген суйық аўқат, Нөкис).

Қоспа сөз түринде: Қарақалпақ тилинің арқа диалектинде аўқат атамаларының көпшилик бөлегин қоспа сөз түринде келген диалектизмлер қурайды. Олар сөзлердің қосылып, биригип, жупласып келиўи нәтийжесинде пайда болады.

Қурамлы сөзлер. 1) Атлық+атлық түринде: *май гүртик* (шаж гүртик, Мойнак, Тахтакөпир, Шымбай, Нөкис), *бәхәр гүртик* (шаж гүртик, Нөкис район), *жаз гүртик* (шаж гүртик, Бозатаў), *қатық гүртик* (Қараөзек), *теңге гүртик* (майда гүртик, Қараөзек), *пар гүртик* (нарын, Тахтакөпир, Шымбай, Қоңырат), *манты гүртик* (нарын, Нөкис тин айырым жерлеринде), *пар манты* (орама, Шымбай) *жылан манты* (орама, Хожели), *қулақ сорпа* (пельмен, Тахтакөпир), *мәшаба жарма* (мәшаба, Қараөзек), *мәш сорпа* (мәшаба, Қоңырат, Қанлыкөл), *май жарма* (мәшаба, Қараөзек, Шымбай, Хожели), *май гәже* (мәшаба, Қараөзек, Шымбай, Хожели, Шоманай), *мәш гәже* (мәшаба, Қоңырат, Нөкис район), *гүриш сорпа* (мәшаба, Қараөзек), *топан палаў* (майсыз палаў, Қанлыкөл), *сөк жарма* (сүтти писирип ишине сөк салады, Шымбай). Мысалы: Бүгин *пар гүртик* писире ғо келин.

Манты сөзи қытайша *мантау*. Бул сөз өзбек тилине уйғыр тили арқалы кирген [4:206]. *Сөк жарма* диалектизми өзбек тилинің диалектлеринде *сөгаши* түринде қолланылады: *Сөккәнің-сөгаши*, урғаның-унашы. (Накыл) [4:209].

Сондай-ақ, диалектте қурамлы сөзлер қурылысы бойынша үш компонентли болып келеди.

Атлық+атлық+атлық түринде: *манты қазан гүртик* (нарын, Тахтакөпир).

2) Атлық+дөренди атлық түринде: *пар дуўрама* (нарын, Тахтакөпир, Қараөзек, Шымбай, Кегейли, Халқабат, Нөкис, Нөкис район).

Биринши компоненти миллет аты, екінши компоненти дөренди атлық түринде: *қыргыз дуўрама* (нарын, Қанлыкөл).

3) Дөренди атлық+атлық түринде: *дуўрама манты* (орама, Нөкис район), *орама манты* (орама, Қараөзек, Қоңырат, Шоманай), *үпме аўқат* (нан куўырдақ, Кегейли), *сүзбе палаў* (майды азырақ куйып, гүришти ысы суўға бөрттирип алыў жолы менен таярланады, Тахтакөпир).

4) Дөренди атлық+дөренди атлық түринде: *орама туўрама* (нарын, Қанлыкөл).

5) Келбетлик+атлық түринде: *домалақ гүртик* (жүўери гүртик, Нөкис тин айырым жерлеринде), *суйық палаў* (шәўле, Шымбай), *қара сорпа* (нан сорпа, Шоманай), *қара сорпа* (қуры гөш салып қайнатылған сорпа, Бозатаў), *жетим гүртик* (гөши жоқ гүртик, Кегейли), *көсе палаў* (гөши жоқ палаў, Кегейли, Қанлыкөл, Нөкис район), *көсе манты* (орама, Мойнак).

Көсе сөзи қарақалпақ тилинде сақал-мурт шықпайтуғын адамға байланыслы айтылады хәм лақап хызметинде де қолланылады. Мысалы: Оразбай *көсе*. Арқа диалектте бул сөз аўқат атамасының қурамында келип, аўыспалы мәниде қолланылған.

6) Келбетлик+дөренди атлық түринде: *қара дуўрама* (гөши көп туўрама, Қараөзек), *ала дуўрама* (гөши аз туўрама, Қараөзек), *құрғақ дуўрама* (сорпасыз құрғақ болғаны ушын усылай аталған, Нөкис тин айырым жерлеринде), *қызыл куўырдақ* (куўырдақ, мал сойғанда малдың өкпе, жүрек, баўырын куўырады, Мойнак, Хожели).

7) Биринши компоненти ийелик сеплигиндеги атлық, екінши компоненти тартым жалғаўын қабыл етеди: *мантының баласы* (пельмен, Шымбай), *куўыршақтың қалпағы* (пельмен, Қоңырат), *урының аўқаты* (шәўле, нан сорпа, нан куўырдақ диалектте усылай аталады, себеби бул аўқат тез арада суўымайды, Кегейли, Нөкис район). Мысалы: Атаң *урының аўқатын* жақсы көретин еди. Пельменди *куўыршақтың қалпағы* деп алдастырып балларға жегизетуғын едик.

8) Биринши компоненти өзлестирме, екінши компоненти қарақалпақ тилиндеги сөз түринде келеди: *картишки гүртик* (гөш салмай писирген гүртик, Нөкис район), *лагман сорпа* (мәшаба, Қанлыкөл).

9) Биринши компоненти өзлестирме, екінши компоненти дөренди атлық түринде: *лагман дуўрама* (нарын, Шымбай).

10) Биринши компоненти қарақалпақ тилиндеги сөз, екінши компоненти өзлестирме: *өтирик пелмен* (ишине гөш салмай исленген пельмен, Шымбай, Шоманай), *соқыр пелмен* (ишине гөш салмай исленген пельмен, Шоманай), *нан дуздық* (нан куўырдақ, Тахтакөпир). Мысалы: Бүгин кешки аўқатқа *нан дуздық* истеди.

Тилимиздеги *нан куўырдақ* аўқат атамасы диалектте қазақ тилинің тәсири менен *нан дуздық* түринде айтылады.

11) Феийл+атлық түринде: *болды булағай* (ақсаулақты қатыққа жибитип, қайнатқан қаўын менен сарымай қосып таярланатуғын аўқат, Тахтакөпир).

12) Келбетлик феийл+атлық түринде: *жарылған жарма*, (жарылған жүўери уннан исленеди, Кегейли).

Сондай-ақ, арқа диалекттиң Мойнақ сөйлесимінде хәзирги қарақалпақ әдебий тили хәм оның басқа диалект, сөйлесимлеринде улыўма ушыраспайтуғын жуп сөз түриндеги диалектизмлер бар: *қалтыратпа-дирилдетпе* (азанғы саат 10-11 шамасында писирилетуғын аўқат, Мойнақ). Аўызеки сөйлеў тилинде буны сәскелик дейди. Гүртиги өз алдына бөлек суўда, ал дузлығы бөлек қазанда писирилип таярланған аўқат түри Шоманай сөйлесиминде *бөлек-салақ* деп аталып жуп сөз түринде қолланылады.

Бириккен (сөзлердиң биригиўинен пайда болған) диалектизмлер.

1) Атлық+атлық түринде: *суўбөрек* (гөш бөрек, Шоманай), *суўманты* (гөш бөрек, Бозатаў), *уўызбөрек* (жаңа туўған сыйыр сүтинен исленген аўқат, Қараөзек), *баскес* (қуўырдақ, қамырды кеспастай етип кесип, кептирип қойып қуўырады).

Жаңа туўған сыйыр сүтинен гүриш салып таярланатуғын аўқат өзбек тилиниң диалектлеринде *увузаш-огизош* делинеди. *Увузаш* әлбетте, қонсыларға тарқатылады [4:210].

Сондай-ақ, Кегейли, Халқабат районларында жасайтуғын халықтың аўызеки сөйлеў тилинде қарақалпақ тилиниң басқа диалект хәм сөйлесимлеринде ушыраспайтуғын *қатымнамдық* диалектизми қолланылады. Бундай диалектизмлер усы аймақта жасайтуғын халықтың аўызеки сөйлеў тилиниң өзіне тән өзгешелигин көрсетеди. Мысалы: Жүўери унды былғап писирип жейсең. Қуры суўға былғай берсең. Бетине сарымай саласаң. Сөйтип *қатымнамдық* жейтуғын едик.

Бизиң пикиримизше бул диалектизм қарақалпақ тилиндеги *қатыбылдамдық* (жүўериниң унын суўға қайнатып писирилетуғын аўқат) сөзиниң диалектте фонетикалық өзгешелик пенен қолланылыўы деп ойлаймыз.

Сондай-ақ, хәр қандай тил хәм оның диалектлерине басқа тиллерден сөзлер өзлесип отырады. Қарақалпақстан республикасында өзбек, қазақ, түркмен, орыс, татар хәм т.б. миллет ўәкиллери жасайды. Олар жергиликли қарақалпақ халқы менен бирге араласып жасаўының нәтижесинде отырықшы

халықтың тилине қонсылас отырған халықлардың тилинен сөзлер өзлеседи. Диалектте өзлескен бундай аўқат атамалары: 1) улыўма өзгериске ушырамай сол турысында қолланылады: *мәшкүширик* (мәшаба, Қанлықөл), *мәшқорда* (мәшаба, Хожели), *нарын* (нарын, Қоңырат), *ханым* (нарын, Кегейли), *ханым* (орама, Қараөзек, Қанлықөл), *лагман* (нарын, Шымбай), *лагман* (нарын, Шоманай), *манпара* (орама, Нөкис район), *сул* (мәшаба Тахтакөпир, Қараөзек), *пияла* (нан сорпа, Мойнақ); 2) қурылысы жағынан бириккен сөз түриндеги бундай өзлестирмелер диалектте фонетикалық өзгешеликлер менен қолланылады: *бесбармақ* (қарақалпақ әдебий тилинде гүртик, өзбек тилинде *бешбармақ*) диалектте ш сеси с сесине алмасқан; 3) бул өзлестирмелер улыўма өзгериске ушырап, диалектте тән өзгешеликлер менен қолланылады. Диалектте басқа тиллерден өзлескен бундай сөзлерди жергиликли халық өзлериниң айтыўына аңсат, жүдә эпийайы хәм айтыўға қолайлы етип пайдаланады. Мысалы: *шалаң сорпа* (вермишель сорпа, Тахтакөпир), *лагман сорпа*.

Лагман - қамырды узын етип созып, жиңишке етип кесип таярланады. Бул аўқат аты тийкарынан, қытайша *ляньмян*, *лян-суўық*, *мян-қамыр* мәнисин аңлатқан [4:206].

Биз қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде қолланылатуғын аўқат атамаларын қурылысы бойынша таллап төмендегидей жуўмаққа келдик. Аўқат атамалары өзиниң қурылысы бойынша аффиксация хәм сөз қосылыў усылы менен жасалады. Олардың жасалыўында -ма//ме-, -па//пе аффикслери өнимли қатнасады. Соның менен бирге диалектлик сөзлер дара хәм қоспа сөз түринде де ушырасады. Қоспа сөз түринде келген диалектизмлер қолланылыўы жағынан өнимли. Олар қурылысы бойынша қурамлы, жуп хәм бириккен сөз түринде келеди. Қурамлы сөзлер түринде келген диалектизмлер қурылысына қарай атлық+атлық, атлық+атлық+атлық, атлық+дөренди атлық, дөренди атлық+атлық, дөренди атлық+дөренди атлық, келбетлик+атлық, келбетлик+дөренди атлық, фейил+атлық түринде жасалады хәм диалектлик өзгешеликлер менен қолланылады.

Әдебиятлар

1. Дәўлетов А., Дәўлетов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Морфемика. Морфонология. Сөз жасалыў. Морфология. -Нөкис: «Билим», 2010.
2. Қарақалпақ тилиниң түсіндірме сөзлігі. III том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
3. Прекеева А. Конимех қорақалпоқлари шеvasи. Филол. фанлари номз. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. автореф. -Нукус: 2012.
4. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил комуси. -Тошкент: «Akademnashr», 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпоқ тили шимолӣ диалектида қўлланилған озиқ-овқат атамалариниң тузилиши бўйича турлари таҳлил этилған.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются виды продуктов-питания классифицированные по структуре употребляемые в Северном диалекте Каракалпакстана.

SUMMARY

The article deals with classification of food types based on structure which is used in northern dialect of Karakalpakstan.

К.СУЛТАНОВТЫҢ «АҚДӘРЯ» РОМАНЫНДА ГИДРОНИМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Г.Ж.Мамбетова – филология илимлери бойынша философия докторы
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: гидроним, сув объекти, апеллатив, этимология, мотивацион номинация.

Ключевые слова: гидроним, водные объекты, апеллатив, этимология, мотивационная номинация.

Key words: hydronym, water bodies, appeal, etymology, motivational nomination.

«Ақдәрья» романында Мойнақ районы балықшылары турмысы, усы кәсип ийелери, олардың ўатандарлық урыс жылларындағы хызметлери ҳаққында сөз этилген. Сонлықтан да, романда теңиз бойы балықшылары турмысы ҳаққында сөз болыўы менен бирге, Арал теңизи хәм оның этирапындағы көллер, суў аңғарлары ҳаққында да гәп айтылған. Бул суў объектлери атамаларында теңиз этирапында күн кеширген қарапайым халықтың олардың көринисине, суўдың дәмине, суў бойындағы жетистирилетуғын егинлерге қатнасына,

суўдың ағысының ямаса түр-түсиниң көринислерине қарай ұсатыўлар арқалы атағанын аңлаў мүмкин.

Ийинде жарты қапшық толы жүги бар, жасы 50 лер шамасындағы бир киши менен жас өспирим жигит екеўи муздың ортасындағы соқпақ жол менен тал түсте *Зайырдың* тусына келе берди [3:10]. Ажар *«Қәлиөзек»* тен ғабырыспай өтти. Деген менен, бул қуўаныш узаққа бармады. *«Байнияз»* өзектен бир шығанақ айланған жерде артқы шана тоқтап қалды. Бул хаўлығыў сезими *«Қәлиөзек»* ке жакынласа келе үдей берди [3:113-114].